

Op een smeltende ijsberg

Een antwoord aan Vuijsje

Meerten B. ter Borg*

In zijn artikel “Old Images Never Die” in nummer 3,3 van *Religie & Samenleving* is Herman Vuijsje zo vriendelijk een aantal malen naar mij te verwijzen: zeer vereerd. Helaas is de strekking niet al te vriendelijk. Jammer.

Het is een nogal hybride stuk, want, zoals hij zelf zegt: twee zielen wonen in zijn borst. Aan de ene kant is hij een socioloog van degelijke snit, maar aan de andere kant is hij, bijna onweerstaanbaar, aangetrokken tot wat hij noemt “speculatieve sociologie” en met die verscheurde inborst betreedt hij het mijnenveld der religie.

Wat gebeurt er met de religie in de moderne tijd volgens Vuijsje? Zij is niet aan het verdwijnen maar aan het vervagen. Een interessante these, die echter niet wordt uitgewerkt want voordat Vuijsje zover is gekomen, schrikt hij terug vanwege de implicatie van een brede, al te brede definitie van religie: stel je voor dat je zover door speculeert, dat je de vervaging zover voert, dat je alles religie gaat noemen. Om te demonstreren hoe desastreus dat kan uitpakken word ik van stal gehaald als afschrikwekkend voorbeeld. Zo gaat dat een aantal keren. En omdat Vuijsjes eigen redenering niet verder gevoerd kan worden maar stokt, is er ruimte om uiteen te zetten hoe fout ik toch wel ben. Mij wordt zelfs verweten, zonder enige grond, dat ik een brede definitie hanteer om als godsdienstsocioloog aan de gang te kunnen blijven, ondanks het feit dat mijn object, de religie, aan het verdwijnen is. Hij is er vast niet op uit om mijn integriteit als wetenschapper in twijfel te trekken, dus dit veel gehoorde verwijt moet ik maar laten voor wat het is. Een merkwaardig argument is het overigens wel uit de pen van iemand die nu juist beweert dat religie niet verdwijnt maar vervaagt.

Vuijsje probeert mijn positie ook aldus te karakteriseren, in een briljante metafoor: “Misschien een wat gewaagde vergelijking, maar lijkt Ter Borg niet een beetje op een ijsberg-onderzoeker die, geconfronteerd met de opwarming van het klimaat, zijn onderzoek uitbreidt tot de ijszee, onder het motto dat

---

* Dr. M.B. ter Borg is hoofddocent godsdienstsociologie en bijzonder hoogleraar niet-institutionele religie aan de Universiteit Leiden.

gesmolten ijs ook ijs is?” Om op dit niveau te blijven: ik voel mij eerder een ijsbergonderzoeker die vaststelt dat de ijsberg uit water bestaat. Goed, zo zouden we nog even door kunnen gaan.

Dat mijn religie-definitie te breed is, heb ik al vaak moeten horen, vooral van mensen die bewust of onbewust de kerk als referentiekader hebben als ze over religie spreken. Maar dat is mijn probleem niet. Waar ik eerder mee zou zitten is dat mijn werkdefinitie niet breed genoeg is. Religie is namelijk een zo rijk en gevarieerd verschijnsel, dat het onmogelijk in één begrip te vangen is. Je moet je daarom in je definitie beperken tot een aantal deelgebieden of invalshoeken. Je moet nooit de illusie hebben dat je in een definitie kunt vatten wat religie is. Een deugdelijke essentialistische definitie van religie zit er niet in. We komen nooit verder dan de aspecten. We hanteren definities die in feite altijd nominalistisch zijn, en dus gestuurd door onze belangstelling of ons belang. Van die belangstelling en dat belang moeten we ons rekenschap geven. Misschien gebeurt dat wel te weinig in ons vak.

Ik zelf beperk mij tot religie, voor zover zij antwoorden geeft op de eindigheidsproblematiek en de zingeving. Je kunt de zingeving en de existentiële problematiek en de manier waarop mensen daar mee omgaan natuurlijk los van de religie bestuderen en dat doe ik óók.¹ Van religie is slechts sprake als er bij het verwerken van die eindigheid iets of iemand of een gebeurtenis een rol speelt die zich (in de perceptie van het subject) op enigerlei wijze aan die eindigheid onttrekt. Dat kan een kerkdienst zijn, dat kan een voetbalmatch zijn. Dat kan Jezus Christus zijn, dat kan Johan Cruijff zijn. Zowel Cruijff als Christus worden wel verlosser genoemd. Zij verlossen mensen kennelijk van iets, misschien wel van hun gevoel van eindigheid. Daarmee is natuurlijk niet alles gezegd. Voor veel mensen is Christus altijd de verlosser en voor sommige mensen is Cruijff even de verlosser. Maar men kan de adoratie van Cruijff als voorbeeld nemen van de wijze waarop religie in onze tijd vervluchtigt en opgenomen wordt in de popcultuur. Daarbij is het niet zo dat er iets ontstaat dat lijkt op een kerk en dat men bewust een religie aanhangt. Evenmin is er sprake van *een* religie; er is sprake van religie. Men heeft een religieuze ervaring, een ervaring van vervoering, van opgenomen te zijn in een hoger verband en kan het daar enige tijd mee doen.

Mij ontbreekt de ruimte om hier dieper op in te gaan, maar ik kan mij de weerstand van mensen tegen dit soort redeneringen wel voorstellen. Die weerzin valt in twee typen uiteen. Er is om te beginnen de groep die de vergelijking alleen al tussen Cruijff en Christus blasfemisch vindt. Die mensen zijn soms wel bereid om Cruijff als *afgod* te zien. Maar ja, dat impliceert een

waardeoordeel. Een tweede groep zegt: als je de adoratie van Cruijff religieus noemt dan kan je alles wel religieus noemen. Anders gezegd, in de woorden van Vuijsje: je komt dan met een religiebegrip te zitten dat “wel insluit maar nauwelijks uitsluit en daarmee maar de helft doet van wat een goede definitie behoort te doen”. Als alles religie genoemd kan worden, is uiteindelijk niets religie. Je komt dan met lege handen te staan en zo help je het vak godsdienst-sociologie ook nog eens om zeep (Vuijsje 2008, 164)

Wat een onzin. Religie is een antropologische categorie. Dat wil zeggen: religieuze verlangens zijn de mens aangeboren. Vandaar dat religie een universeel menselijk verschijnsel is. In alle samenlevingen kom je religie tegen. Overall zie je het verlangen de eindigheid te lijf te gaan. Overall worden krachten gepostuleerd die de menselijke eindigheid te boven gaan. Het vermogen daartoe kan aan alles op de één of andere manier worden toegeschreven, van mestkever tot Christus. Het komt er dus niet op aan dat sociologen zich bezig houden met de vraag *of* iemand religieus is, maar *hoe* iemand religieus is. Op welke wijze worden in deze of gene samenleving religieuze verlangens gekanaliseerd of geïnstitutionaliseerd? Hoe zien de processen van institutionalisering, de-institutionalisering en re-institutionalisering eruit? Daarbij is er in het geval van Cruijff eerder sprake van een kanalisering dan van een institutionalisering. In onze tijd die zich kenmerkt door *disembedding* (Giddens) of door het vloeibaar worden van wat vroeger stevig in instituties verankerd was (Bauman), *kan* alles religie zijn. Dat is het smelten van de ijsberg. Het smeltwater vermengt zich met het overige water. Daarbij heeft de gedeinstitutionaliseerde religiositeit allerlei kenmerken van de maatschappij waarin ze zich voordoet. Zij sluit aan bij de leefwereld van de mensen.

Hier moet een kanttekening geplaatst worden. Mensen zijn niet alleen in staat hun eindigheid in hun verbeelding te overstijgen, het is ook des mensen om van de bevrediging van hun aangeboren verlangens af te zien. Zo ziet de celibataire af van zijn seksuele bevrediging en de hongerstaker van voedsel. Er zijn ook mensen die afzien van de vervulling van hun religieuze verlangens. Dat is in onze tijd op het oog nogal gemakkelijk. We worden aan de ene kant minder vaak bewust geconfronteerd met onze eindigheid en aan de andere kant is het aanbod van afleidende sensaties geweldig groot. Er zijn tal van niet-religieuze functionele alternatieven. Bovendien wordt het afzien van religie gepropageerd en gestimuleerd door middel van steeds heftiger geprospereerde ideologieën. We mogen ons bijvoorbeeld gelukkig prijzen met een steeds militanter atheïsme. Betekent dit dan niet dat religie, als fenomeen dat ertoe doet, toch aan het verdwijnen is? Misschien. Een beetje. Tijdelijk. Hoe dit ook zij, inderdaad zijn atheïsme en agnosticisme houdbare posities, van

alle tijden en altijd gedragen door minderheden. Ook met de religiedefinitie die ik hanteer kunnen dergelijke posities tot hun recht komen.

Voor sociologen (onder wie Vuijsje) die zich in hun begripsvorming impliciet of expliciet laten leiden door een christelijk religiemodel, staat de of-vraag en niet de hoe-vraag centraal. Ook daar zijn gradaties. Men is of religieus, of een beetje religieus of niet religieus. Meestal wordt dat afgemeten aan de mate waarin men in God gelooft of het aantal malen dat men in de kerk komt. Als men niet meer in God gelooft en het kerklidmaatschap heeft opgegeven is men niet langer religieus. Er is niets mis met een dergelijk religiebegrp en het heeft het voordeel dat religie gemakkelijk te meten is. Maar het is ook beperkt. Het religiebegrp dat ik propageer levert weer andere beperkingen op. Maar ze bijten elkaar niet. Ze sluiten elkaar niet uit, integendeel, ze vullen elkaar aan.

Het zou mooi zijn als Vuijsje zijn definatorische preutsheid opzij zou zetten en gewoon zijn werk zou doen: speculatieve sociologie bedrijven en de door hem gemunte begrippen als vervaging van religie en casco-ritueel verder uitwerken. Daar zou hij zijn handen vol aan hebben.

Noot

- 1 Zie bijvoorbeeld *Zineconomie, de samenleving van de overtreffende trap*, Schiedam 2003: Scriptum en *Zingeving als machtsmiddel*, Zoetermeer 2009: Meinema (te verschijnen).